

УДК: 340.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10>

ОСНОВИ ПРАВОВЛАДДЯ У ПРАВОВОМУ ВЧЕННІ АРИСТОТЕЛЯ

Кельба С.Г.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету
ORCID: 0000-0002-1817-8160
e-mail: Skelba@ukr.net*

Кельба С.Г. Основи правовладдя у правовому вченні Аристотеля.

Стверджується, що спадщина Аристотеля охоплює широке коло питань, пов'язаних з людиною, суспільством, державою, правом тощо. Відображається думка мислителя про те, що держава виникає з природи, оскільки люди прагнуть співпраці та є частинами єдиного цілого. Він також підкреслював, що встановлення порядку через закони допомагає людині реалізувати себе. Наголошується, що Аристотель окреслював поняття закону, права, справедливості та правосуддя. Він розглядав державу як утворення, створене для щастя її громадян. При цьому філософ підкреслював, що держава не може бути щасливою, якщо враховуються інтереси лише окремої частини населення. Зауважується, що Аристотель акцентував увагу на важливості забезпечення як матеріального, так і духовного благополуччя людини для становлення щасливої держави. Мислитель трактував державний устрій як порядок держави, пов'язаний з державною владою, особливо з верховною владою, яка розглядалася в контексті системи правління. У його теорії, демократичні держави характеризувалися владою народу, а олігархії – владою окремих осіб. Зазначається позиція філософа стосовно того, що справедливість та знання є ключем до створення доброчесної держави, яка дозволить людям жити щасливо. Подається класифікація суджень Аристотеля стосовно правильних та неправильних форм правління, зауваживши, що форми правління, спрямовані на загальне щастя через принципи справедливості, є правильними, у той час як ті, де влада служить особистій вигоді або групі людей, є неправильними. Відзначається, що філософ визначав найкращим тип держави той, де поєднується поміркованість і рівномірний розподіл влади, який уникає різкого розриву між багатими та бідними. Акцентується на тому, що Аристотель підкреслював важливість верховенства права, він розглядав переваги права як результат духовних цінностей, на основі яких воно визначалося. Аристотель вивчав питання законів та правління, визначаючи, що закони повинні бути заснованими на справедливості. Відображено думки філософа стосовно права, як узгодження інтересів держави та гармонізації законів задля досягнення загального блага громадян. При цьому наводиться його твердження щодо того, що закон, який передбачає владу більшості, не є правильним, а основним принципом справедливого має бути те, щоб всі були рівні й мали однакові права та обов'язки. Зазначається, що Аристотель розглядає справедливість як основну чесноту у суспільстві і вважає, що вона повинна бути відображена у законах, регулюючи життя людей.

Ключові слова: Аристотель, держава, закон, правовладдя, справедливість.

Kelbia S.G. The foundations of the rule of law in the legal doctrine of Aristotle.

It is argued that the legacy of Aristotle covers a wide range of issues related to man, society, state, law, etc. It reflects the thinker's opinion that the state arises from nature, as people seek cooperation and are parts of a single whole. He also emphasized that the establishment of order through laws helps people to realize themselves. It is emphasized that Aristotle defined the concepts of law, right, justice and fairness. He viewed the state as an entity created for the happiness of its citizens. At the same time, the philosopher emphasized that the state cannot be happy if the interests of only a separate part of the population are taken into account. It is noted that Aristotle emphasized the importance of ensuring both material and spiritual well-being of a person for the establishment of a happy state. The thinker interpreted

the state system as the order of the state associated with state power, especially with the supreme power, which was considered in the context of the system of government. According to his theory, democratic states were characterized by the power of the people, while oligarchies were characterized by the power of individuals. The author emphasizes the philosopher's position that justice and knowledge are the key to creating a virtuous state that will allow people to live happily. The author classifies Aristotle's judgments on the right and wrong forms of government, noting that forms of government aimed at general happiness through the principles of justice are right, while those where power serves personal gain or a group of people are wrong. It is noted that the philosopher defined the best type of state as one that combines moderation and an even distribution of power, which avoids a sharp gap between rich and poor. It is emphasized that Aristotle emphasized the importance of the rule of law, he considered the benefits of law as a result of the spiritual values on which it was determined. Aristotle studied the issues of laws and government, determining that laws should be based on justice. The article reflects the philosopher's thoughts on law as a harmonization of the interests of the State and harmonization of laws to achieve the common good of citizens. At the same time, his statement that the law, which provides for the power of the majority, is not correct, and the basic principle of justice should be that everyone is equal and has the same rights and obligations is cited. It is noted that Aristotle considers justice to be the basic virtue in society and believes that it should be reflected in laws regulating people's lives.

Key words: Aristotle, state, law, rule of law, justice.

Постановка проблеми. Становлення ідеї правовладдя права сягає своїм корінням у глибину століть. Сьогодні складно достеменно встановити, де і коли ці ідеї зародилися. Прийнято вважати, що колискою верховенства права була Стародавня Європа, зокрема Стародавня Греція та Стародавній Рим. Фундаментальні ідеї верховенства права, які згодом стали доктриною правовладдя, прийшли з античності. Саме в цей період сформувалася позиція, що право не є щось штучне, запроваджене волею людей, а витікає з самої людської природи. Одним із найвідоміших давньогрецьких мислителів та філософів, котрий торкнувся основоположних засад правовладдя був Аристотель.

Метою цієї статті є аналіз основ правовладдя у правовому вченні Аристотеля.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, серед яких: В. Брижнік, С. Головатий, О. Козинець, О. Колич, А. Матевосян, С. Меленко, В. Олійник, А. Остапенко, І. Процюк, Ю. Турянський, Л. Шевченко та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, а тому постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Спадщина давньогрецького мислителя та філософа Аристотеля (384-322 рр. до н. е.) є надзвичайно багатогранна. Серед його зацікавлень було широке коло питань, пов'язаних із людиною, суспільством, державою, законом тощо. При цьому розглядалися вони здебільшого через призму добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і нерозумного, правильного і неправильного. До всіх цих явищ автор пропонує такі вимоги і критерії, які, на його думку, можуть гарантувати їх правильність, корисність, розумність і справедливість.

Порівнюючи людину з іншою живою істотою, мислитель наголошував, що серед усіх живих істот тільки людина має здатність говорити, але, якщо голос притаманний іншим живим істотам, тільки мова може передавати як щось корисне, так і щось шкідливе, а також те, що правильно і неправильно. Саме ця властивість дозволяє, за його словами, відрізнити людину від інших живих істот, адже тільки людина здатна сприймати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість [1, с. 17].

За своєю природою людині дається зброя – розсудливість і чеснота, і тому будь-яке бажання має бути під владою розуму. Люди стають доброчесними через три фактори: природа, звичка і розум. І хоча інші живі істоти ведуть переважно природний спосіб життя, і лише деякі з них керуються набутими звичками, лише одна людина наділена розумом, і тільки вона підкоряється голосу розуму [3, с. 77-78].

У власних роздумах про державу Аристотель зауважив, що вона існує від природи [5, с. 83], адже завдяки природі люди намагаються об'єднатися. З цього приводу мислитель зазначив: «державою існує з природи, й, очевидно, з природи передую кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання, або вважаючи себе істотою

самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [1, с. 17].

У створенні держави Аристотель бачив досягнення людиною її реалізації шляхом встановлення порядку в рамках права [10, с. 10]. Мислитель чітко визначив такі категорії, як закон і право. Він також зазначив, що поняття справедливості пов'язане з ідеєю держави, а правосуддя – це міра справедливості.

Аристотель розумів державу як певний порядок, в якому живуть його громадяни, і вона створювалася не для того, щоб сформувати оборонний або наступальний союз, не з метою уникнути від когось образи і не для взаємного обміну і торгівлі, не для того, щоб жити, а перш за все для того, щоб жити щасливо. При цьому Аристотель вказав, що державу не можна вважати щасливою, коли береться до уваги інтерес лише певної частини населення. Враховуючи, скільки існує таких складових, без яких існування самої держави було б неможливим, Аристотель перерахував всі ці складові, назвавши їх необхідними і корисними речами для життя держави. Причому в цьому списку останнє, шосте місце відводиться владі, яка вирішує, що корисно (в загальних інтересах) і що актуально у взаємовідносинах громадян між собою. Хоча Аристотель визнавав цю складову найнеобхіднішою, але в загальному списку їй передували такі складові, які автор пов'язував з гарантуванням, перш за все, матеріального і духовного життя людини – їжі, ремесл, зброї, запасу грошових знаків, турботою про релігійне поклоніння [3, с. 78-79].

Зауважимо, що Аристотель розумів державний лад як порядок держави, пов'язаний з державною владою взагалі і головним чином з верховною владою. Вища влада скрізь пов'язана з системою правління в державі, а система правління має ту чи іншу форму структури держави. У демократичних державах, за вченням Аристотеля влада належить народу, а в олігархіях – окремим особам [1, с. 74]. При цьому він застерігав від занадто спрощеного визначення форми, в якій влада належить народу, тобто демократії, і прагнув дослідити, яка форма правління найкраща.

Аналізуючи дане питання Аристотель дійшов висновку, що найкращою державною системою має бути визнана та, чия організація дає людині можливість робити все можливе і жити щасливо [1, с. 15]. Найкраще рішення держави – щоб держава була найщасливішою. Найкраща система держави – це, коли держава має найкращу систему правління, і це може статися лише тоді, коли державі надається можливість насолоджуватися найбільшим щастям. Щастя полягає не в відносному, а в абсолютному сенсі. Доброчесна діяльність у відносному сенсі – це щось необхідне для досягнення щастя, а в абсолютному – це щось прекрасне саме по собі, що, за логікою Аристотеля, насправді становить справедливість. Зробити державу доброчесною – це питання знань і нескореної волі. Чеснота держави проявляється в тому, що доброчесні громадяни беруть участь у державному управлінні [9, с. 41].

Аристотель розділив всі види суджень на правильні і неправильні [2, с. 52]. Правильні форми – це ті, які призводять до загального щастя (чи влада належить одному, чи кільком, чи більшості), керуються загальнолюдськими інтересами, пов'язаними з щастям, саме на основі принципів справедливості. Ті самі форми, в яких монархи виступають за особисту вигоду і бачать особисту вигоду одного, кількох або більшості, є неправильними на тій підставі, що держава відхиляється від права, на основі авторитарних принципів, на відміну від того, щоб бути вільним об'єднанням громадян.

Аналізуючи форми держави, найкращою з-поміж них Аристотель вважав політію, яка суміщала б у собі визначальні принципи аристократії (доброчинність), олігархії (багатство) і демократії (свободу). На його переконання, у моралі політії панує поміркованість, у майні – середній достаток, у владі – середній клас [7, с. 62]. Це держава, де серед вільного населення немає різкого протиставлення багатих й бідних, де може бути забезпечена солідарність вільних [8, с. 23]. При цьому Аристотель визначив тиранію, олігархію і навіть демократію як відхилення від права [1, с. 100]. Тиранію – тому що влада спрямована на інтереси єдиного правителя і олігархію – тому що захищає інтереси багатих. Водночас один з недоліків демократії був помічений Аристотелем в його спрощеному сенсі і розумінні як форми, в якій влада належить народу, а значить і більшості [1, с. 103]. Аристотель висловив переконання, що влада більшості не завжди означає правильну форму, тому що якість цієї форми залежала від того, що було найвищою силою; питання було в тому, чи мали ті, хто в більшості, особливі чесноти? Адже дозволити їм займати вищі державні посади – справа ризику: без адекватного почуття справедливості і знань вони можуть діяти несправедливо або неправильно [3, с. 81].

Мислитель наголошував, що там, де немає влади закону, немає місця для певної форми державного устрою, що закон повинен переважати над усім, і що закон повинен переважати над владою [6, с. 12]. Він вважав ці переваги закону залежними від духу, в якому він був сформований [2, с. 52]. Аристотель втілював якісні особливості законів, розрізняючи те, що існує, добром і злом, правильним і простим способом, відносно краще і в цілому краще [3, с. 83]. Очевидно, що ще в свій час Аристотель розрізняв поняття права з одного боку як акт, прийнятий законодавцем, з іншого – як явище, що виходить за рамки змісту дії законодавця.

Аналізуючи письмові закони, Аристотель допускав, що неможливо ідеально висловити все в державній системі. Оскільки людські дії є відмінною рисою особистості, письмові закони не слід залишати незмінними, вони повинні час від часу змінюватися [9, с. 41]. За його словами, такі закони, як форми правління, можуть бути поганими або хорошими, базуватися на принципах справедливості чи ні. Він здійснив детальний аналіз закону, прикріплений до якісної характеристики форми правління, роблячи висновок, що закони, які відповідають правильним формам правління, будуть засновані на справедливості, а закони, що відхиляються від цих форм, не будуть засновані на справедливості [1, с. 84].

Зауважимо, що під словом правильне мислитель усвідомлював справедливе, на підставі чого прийшов до висновку: право – це правильне узгодження інтересів всієї держави і гармонізація законів, досягнення загального блага громадян [4, с. 39]. Слід також враховувати, що поняття права в Аристотеля – це не завжди і не зовсім те, що діє переважно або подається як акт парламенту. Одним із прикладів є твердження мислителя про те, що закон, за яким влада належить більшості, не може вважатися правильним. Іншим прикладом у цьому відношенні є розуміння Аристотелем справедливого, під яким він розумів такий порядок речей, в якому всі рівні будуть правити в тій же мірі, в якій вони підкоряються, і що кожен повинен по черзі командувати, а потім підкорятися. Це держава, порядок речей, який він назвав законом. Тобто порядок – це закон і тому доречніше, щоб панував закон і не хтось із громадян [3, с. 84].

Таким чином, в даному випадку Аристотель з концепції права чітко розумів не вчинок законодавця, а певну державу, а саме порядок, сенс якого виявляється в тому, що він встановлений і існує на основі справедливості. На переконання мислителя, якщо хтось визнає, що повинні правити певні люди, то повинні бути призначені охоронці, слуги такого закону, тобто порядку. Навіть коли в цій ситуації закон не здатний передбачити все, Аристотель упевнений, що коли він прагне керуватися тільки мотивами справедливості, влада неодмінно буде займатися будь-якими проблемами, навіть тими, які не передбачені законом [1, с. 95-96]. У контексті висловленого, Аристотель стверджував: хто вимагає, щоб панував закон, очевидно, хоче, щоб панували Божество і Розум, і хто вимагає, щоб людина царювала, демонструє певну жорстокість; тому що пристрасть сама по собі має здатність зводити навіть кращих правителів з істинного шляху; водночас закон – це розум поза пристрастю і бажанням [3, с. 85].

Панування порядку на основі справедливості [10, с. 10] явно постає в Аристотеля як альтернатива пануванню людини, слідуючи якій існує загроза свавілля, можливість якої ніколи не можна виключити. Проявом такого свавілля в Аристотеля є тиранія, яка базується насамперед на владі (окремої сили), а не на законі. Влада в тиранії здійснюється деспотично, з волі тиранів. Сам тиран не підкоряється жодному закону: він домінує над усіма рівними і кращими, орієнтуючись тільки на власні інтереси, а не на інтереси своїх підданих. Тиранія в даному випадку є прикладом варварства у вигляді людського панування [3, с. 86].

Аристотель визначив справедливість як чесноту, необхідну в суспільстві, за якою неминуче слідує інші чесноти [9, с. 41]. Йому було зрозуміло, що ті, хто шукає справедливості, звертаються до чогось помірного, а це помірне і є закон. Також у цьому випадку мислитель використовує поняття права в іншому сенсі (від поняття письмового права) і набагато ширшому, уточнюючи з цього приводу: закони, засновані на звичаях, торкаються й унормовують більш важливі питання, ніж написані. Отже, можна припустити, що тут мова йшла про порядок, заснований на принципах справедливості.

Визначаючи принципи демократичної системи, Аристотель водночас додає, що принцип права в демократії полягає в тому, що рівність у ній досягається на основі кількості [4, с. 40]. І коли з таких позицій розуміти демократичний закон, то те, що схвалено більшістю, має розглядатися як остаточне рішення, і буде вважатися правильним. Водночас Аристотель дотримувався думки, що влада більшості не завжди є правильною формою і без достатнього почуття справедливості така влада може діяти несправедливо або неправильно.

Висновки. Ідейні основи, втілені у сучасне поняття «правовладдя», чітко простежуються ще в період античності. Уявлення, які згодом сформували доктрину «the rule of law», почали набувати значною мірою систематизованого вигляду завдяки зусиллям відомих мислителів того часу, серед яких чільне місце займає давньогрецький філософ Аристотель. Мислитель стверджував, що дотримання верховенства права є запорукою існування доброї держави, де повинен керувати закон, а не люди, які наділені владними повноваженнями. Він також підкреслював важливість справедливості у створенні та застосуванні закону. Філософ обґрунтовано виступав проти абсолютної влади правителя, наголошуючи, щоб така влада обмежувалась рамками закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ: Основи, 2005. 240 с.
2. Брижнік В. Смысловий зв'язок концептів людської свободи і соціальної справедливості у філософських вченнях Платона і Аристотеля. *Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2023. Людина. Історія. Справедливість» (20 жовт. 2023 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А.Є. Конверський [та ін.].* Київ: Знання України, 2024. С. 46–53.
3. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. К.: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
4. Козинець О.Г., Остапенко А.І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. № 89. С. 37–41.
5. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 81–88.
6. Матевосян А.А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. *ScienceRise. Juridical Science.* 2019. № 4(10). С. 10–15.
7. Меленко С.Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право.* 2012. Вип. 56. С. 60–65.
8. Процюк І.В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2009. Вип. 17. С. 21–34.
9. Турянський Ю. Генезис прав людини у період античності. *Історико-правовий часопис.* 2019. № 2(14). С. 39–42.
10. Шевченко Л.А. Принцип верховенства права: історія становлення. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.* «Право». 2020. Вип. 32. С. 7–13.